



ગાંધીજીના ધર્મ અંગેના વિચારો

ડૉ. ખેરુન્નીશાબેન એમ. પઠાણ

અસોસિયેટ પ્રોફેસર,

વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

૧. પ્રસ્તાવના

આધુનિક ટેકનોલોજીના યુગમાં સમયના પ્રવાહની સાથે લોકોના જીવન, સંકલ્પો, સંદેહો, સંકેતો વગેરે પરિવર્તન પામ્યા છે, પરંતુ ન બદલાય એવી એક જ બાબત છે અને તે છે ધર્મ. ધર્મ એ દરેક વ્યક્તિને મળેલા વારસાગત ભેટ છે. જેને તે આજીવન વળગી રહે છે. દરેક વ્યક્તિને મન તેનું ધર્મ જ મહાન છે. હકીકતમાં દરેક ધર્મમાં જે સર્વ સામાન્ય તત્ત્વ છે તેના આધાર પર માનવધર્મનું નિર્માણ થવું જોઈએ. ભારત જેવા બિન સાંપ્રદાયિક દેશની અનિવાર્યતા છે કે માનવધર્મને જે મહત્ત્વ મળે. આજે ભારત અને પાકિસ્તાનમાં વસતા મુસ્લિમો વચ્ચે ઐક્ય સ્થપાય અથવા અમેરિકામાં વસતા હિન્દુઓ માટે ભારતના હિન્દુઓ ને સહાનુભૂતિ જાગે, એના કરતા ભારતમાં રહેતા બધા ધર્મના લોકો એક બીજા સાથે હળીમળીને રહે, એક બીજા માટે સહિષ્ણુ બને એ આજના યુગની તાતી જરૂરિયાત છે. ટેકનોલોજી ક્ષેત્ર તો આપણે હરણકાળ પ્રગતિ કરી છે. પરંતુ જો આપણે મન પર વિજય મેળવીશું તો ગાંધીજીની સંકલ્પનાઓ સાકાર કરી સર્વ ધર્મ સમભાવ સ્થાપી શાંતિપૂર્ણ જીવન જીવી શકીશું. જો આપણે ગાંધીજીના ધર્મ અંગેના વિચારોને અમલી બનાવ્યા હોત તો આજે ભારતની સ્થિતિ કાંઈક જુદી હોત! પ્રસ્તુત સંશોધન લેખમાં સંશોધકે ગાંધીજીના ધાર્મિક વિચારો પર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૨. ધર્મની વિભાવના

ધર્મ શબ્દ 'ધૃ' ધાતુ પરથી બન્યો છે. ધાર્યાતિ ઇતિ ધર્મ :। જે જીવનને, જગતને, ચરાચરને, સર્વ જે કાંઈ છે તે દરેકને ધારણ કરનાર તત્ત્વ તે ધર્મ.

‘ઔપચારિક ધર્મ કે રૂઢિગત ધર્મને નહિ પણ જે બધા જ ધર્મોના પાયોમાં રહેલો છે અને જે આપણને આપણા સર્જનહારનું દર્શન કરાવે છે તેને હું ધર્મ કહું છું.’ - ગાંધીજી

ગાંધીજીએ ધર્મની વ્યાખ્યા બે-બે શબ્દોમાં આપતાં કહ્યું છે કે ‘ધર્મ એટલે નીતિ’, ‘ધર્મ એટલે સત્ય’, ‘ધર્મ એટલે અહિંસા’, ‘ધર્મ એટલે પ્રેમ’ અને ‘ધર્મ એટલે કષ્ટા’.

ગાંધીજીના મતાનુસાર જે માણસની ખુદ પ્રકૃતિને પણ પલ્ટી નાખે છે, જે માણસની તેની અંદર છે અને જે સદા પવિત્ર કરે છે તે ધર્મ છે. માનવપ્રકૃતિમાં રહેલું એ શાશ્વત તત્ત્વ છે. પોતાનો સંપૂર્ણ અવિભાવ સિધ્ધ કરવા માટે ગમે તેવી ભારે કિંમત ચૂકવવા તે પાછો પડતો નથી તથા આત્મા પોતાને ઓળખે, પોતાના સર્જનહારને ઓળખે તથા તેની સાથે પોતાની વચ્ચેની સાચી સંબંધ પિછાને ત્યાં સુધી તે તેને જંપવા દેતો નથી.

ધર્મ માણસને ઈશ્વર તરફ લઈ જતો માર્ગ છે. આમ ઈશ્વર તરફ લઈ જતાં જુદા જુદા માર્ગો ભિન્ન-ભિન્ન પ્રજાઓમાં અલગ અલગ સમયે પેદા થયાં અને ધર્મ તરીકે ઓળખાયાં. જેમાં હિન્દુ, જૈન, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી, યહુદી, બૌદ્ધ, શીખ, પારસી, ક્રીસ્ચિયન વગેરે મુખ્ય છે. ગાંધીજી માને છે કે ધર્મો એક જ લક્ષ્ય પર પહોંચવા માટેના જુદા જુદા માર્ગો છે. જેટલી વ્યક્તિઓ છે તેટલા ધર્મો છે. તે જ રીતે સાચો અને પૂર્ણ ધર્મ એક જ છે પરંતુ માનવી ધ્વારા વ્યક્ત થઈને તે અનેક રૂપો ધારણ કરે છે.

3. સર્વધર્મ સમભાવ અંગે ગાંધીજીના વિચારો

ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી જ આશ્રમમાં પ્રાર્થનાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. પ્રાર્થનામાં બધા જ ધર્મના લોકો જોડાતા. અન્ય ધર્મના લોકોને શ્લોક કે ભજનમાં કાંઈ સમજાતું નહોતું. આ પરિસ્થિતિ પર વિચાર કરીને તેમણે સર્વ ધર્મોનું જ્ઞાન મેળવ્યું. અહીં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું ઉદાહરણ અસ્થાને નહિ ગણાય. તેમણે મુખ્ય અલગ-અલગ ધર્મ અમુક સમય માટે સંપૂર્ણપણે સ્વીકારીને પોતાનું દૈનિક જીવન બિલકુલ તે મુજબનું ગોઠવ્યું અને એ જ રીતે તે ધર્મની જેમ જીવન જીવ્યા અને દરેક વખતે ઇશ્વરના સાક્ષાત્કાર કર્યા અને કહ્યું તમામ ધર્મોના પાયાના સિદ્ધાંતો એક જ છે તેમાં કોઈ ફેરફાર નથી. આથી ગાંધીજીએ સર્વધર્મ સમભાવનો સિદ્ધાંત અમલી બનાવ્યો અને પ્રાર્થનાઓ પણ સર્વધર્મ સમભાવ વાળી કરવાની પહેલ કરી. સર્વધર્મ સમભાવની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરતા પહેલા દરેક ધર્મના પાયાના સિદ્ધાંતો ટૂંકમાં જોઈએ.

3.1 હિન્દુ ધર્મ

3.1.1 બાહ્યરૂપ

(૧) વર્ણ-વ્યવસ્થા (૨) આશ્રમ વ્યવસ્થા (૩) અનુષ્ઠાન

3.2 આંતરિક રૂપ

અષ્ટાંગ યોગ

(૧) યમ (૨) નિયમ (૩) આસન (૪) પ્રાણાયમ (૫) પ્રત્યાહાર (૬) ધારણા (૭) ધ્યાન (૮) સમાધિ
ચાર પુરુષાર્થ

(૧) ધર્મ (૨) અર્થ (૩) કામ (૪) મોક્ષ

3.2 જૈન ધર્મ

ઈન્દ્રિયો પર કાબુ મેળવવા તપનો સિદ્ધાંત

(૧) અહિંસા (૨) અપરિગ્રહ (૩) કાન્ત (સૌની જીવાની દ્રષ્ટિ અલગ)
ત્રિવિધ રીત (૧) સમયક દર્શન (૨) સમ્યક જ્ઞાન (૩) સમયક ચરિત્ર

3.3 બૌદ્ધ ધર્મ

સર્વ દુઃખોનું કારણ તૃષ્ણા

ત્રણ સિદ્ધાંત (૧) મૈત્રી (૨) ક્ષણા (૩) મુદિત-પ્રસન્નતા

3.4 ખ્રિસ્તી ધર્મ

પામનો સંદેશ

ચાર સિદ્ધાંતો (૧) પ્રેમ (૨) સેવા (૩) ક્ષમા (૪) શ્રદ્ધા

3.5 ઇસ્લામ ધર્મ

ભાઈચારાનો સંદેશ

પાંચ સિદ્ધાંત (૧) કલ્મા (૨) નમાઝ (૩) રોઝા (૪) જકાત (૫) હજ

આદેશ (૧) પવિત્રતા (૨) શાંતિ (૩) ભાઈચારો (૪) સમાનતા (૫) ઇમાન.

ગાંધીજીએ ઉપરોક્ત પાંચેય ધર્મના મૂળભૂત તત્ત્વા વિષે વિચાર કર્યો. દરેક ધર્મનો મૂખ્ય આશય માણસને વધુ સારો માનવ બનાવવાનો છે. સરવાળે બધાંજ સિદ્ધાંતો (સદગુણો) સારા માણસ થવા માટે પૂરતા છે. વળી બધાં જ સિદ્ધાંતો એવા છે કે કોઈ પણ ધર્મની વ્યક્તિને તે સ્વીકાર્ય હોય જ! આમ છતાં આપણે જોઈએ તો માણસ પોતાની આંતરિક નબળાઈને લઈને શયતાનનો શિકાર બને છે. અને જ્યારે ભાનમાં આવે છે ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. ચિંતાનો વિષય એ છે કે કહેવાતા જે તે ધર્મના ખેરખાં પાતાના ધર્મની રક્ષાને નામે એ ધર્મ પાળતી કોમને બીજા ધર્મ સામે ઉશ્કેરી અશાંતિ અને આંતક ફેલાવે છે. આવા દુષ્કૃત્યો ગણતરી પૂર્વક ગેરસમજ ફેલાવી વિકૃત રજુઆત કરી, ભૂતકાળના પોપડા ઉખેડી જનતાને ગેરમર્ગ દોરે છે. વિનોબાજી કહેતાં ઝગડો કદી ધર્મ-ધર્મ વચ્ચે હોતો જ નથી. ઝગડો ધર્મનો અધર્મ સામે હોય છે. સત્ય એ ધર્મ છે, અસત્ય અધર્મ છે. અહિંસા ધર્મ છે, હિંસા અધર્મ

છે. કશ્ચિત્ત ધર્મ છે, કૃતતા અધર્મ. પ્રેમ ધર્મ છે, ધિક્કાર અધર્મ છે. શાંતિ ધર્મ છે, અશાંતિ અધર્મ છે. શું આ દિવા જેવું સત્ય નથી? ધર્મ અને ધર્માધતા વચ્ચે દિવસ અને રાત જેટલું અંતર છે. ધર્મ સર્વનો પ્રકાશ છે. ધર્માધતા અમાસની અંધારી રાત છે. જે હિંસા કરવા ઉચ્કેરે નિર્દોષોને રંજાડે, ગરીબની રોજીરોટી હડપી લે, બહેનોની આબરૂ બરબાદ કરે, બાળો, લૂંટે, મારે —મલા આ ધર્મ કહેવાય ? અને છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે ધર્મને નામે અત્યાચાર થાય છે.

ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિને નિવારવાં ધર્મી-ધર્મી વચ્ચે સત્તુ બાંધવો આવશ્યક હતો. આવી સેતુ મહાત્મા ગાંધીજી એ બાંધી આપ્યો. તેનું નામ છે સર્વધર્મ સમભાવ. આપણે આપણો ધર્મ પાળતા બીજાના ધર્મ માટે પણ સમભાવ રાખીએ. આવી સમભાવ માત્ર કહેવાંથી નથી આવતો અમલ જરૂરી છે.

*અમલ સે જિન્દગી બનતી હૈ જન્નતા ભી જહન્નમ ભી
યે ખાકી અપની કિસ્મત મેં ના નૂરી હૈ ન નારી હૈ*

ગાંધીજીના મતાનુસાર સર્વ ધર્મ સમભાવ માટે અન્ય ધર્મોનું અધ્યયન જોઈએ. તે ધર્મના મહાપુરૂષો(સ્થાપકો)ના જીવનચરિત્ર અને તેમના આચરણથી જ તે ધર્મની સાચી પ્રિતી થશે. અન્ય ધર્મ પાળનાર લોકો સાથે ઘરોબો કેળવવાથી મોટા ભાગની ગેરસમજો દૂર થશે. આમ કરવાથી ખાત્રા થશે કે તે પણ આપણા જેવા જ સીધા, સરળ, પ્રેમાળ અને પરગજુ માણસો છે. તાજેતરની દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો એક તરફ પાકિસ્તાની આતંકવાદીઓના હુમલાઓ અંગે વારંવાર ચેતવણી આપવામાં આવે છે તો બીજી તરફ ચીને પોતાની લશ્કરી તાકાતનો પરચો બતાવ્યો છે તો વળી આપણી સરહદ પર ફરી ૧૯૬૨ જેવી પરિસ્થિતિ સર્જવાની ભીતી સેવાઈ રહી છે. સંરક્ષણ તજજ્ઞોના મતાનુસાર ચીનની લશ્કરી તાકાત એટલી બધી છે કે આપણે તેનો સામનો કરવા માટે અસમર્થ છીએ. આવી પરિસ્થિતિમાં ભારતમાં વસતા સૌ નાગરિકોમાં એકતા જન્મે એ અંત્યત જરૂરી છે. આ જ પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને તા. ૪-૧૦-૦૯ના સમાચાર પત્રના સંદર્ભમાં મુસ્લિમ પર્સનલ બોર્ડના ઉપાધ્યક્ષ લીધેલા નિર્ણય પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

“કુંભના મેળામાં શિયા મૌલવી કલ્બે સાદિક પણ ગંગામાં ડૂબકી લગાવશે.”

ચીનના ખતરાને જોતાં ઓલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ પર્સનલ લો બોર્ડના ઉપાધ્યક્ષ અને શિયાઓના પ્રમુખ ધર્મગુરુ કલ્બે સાદિક જણાવ્યું છે કે આ વાતાવરણમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાની સૌથી વધુ જરૂર છે.

શ્રી સાદિકે જણાવ્યું કે, તેમણે હરિદ્વારના કુંભના મેળામાં ડૂબકી લગાવવાનો પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો છે. શ્રી સાદિકે એમ પણ જણાવ્યું કે અખિલ ભારતીય સાધુ પરિષદના રાષ્ટ્રીય સંયોજક યતીન્દ્ર ગિરિ મહારાજ સાથેની ચર્ચા દરમિયાન ચીનના ખતરાનો તેમને આભાસ થયો છે. સાદિકે જણાવ્યું કે ચીન સતત ભારતને ડરાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્ય છે. કાશ્મીરના નાગરિકોને જુદો વિજ્ઞા આપીને તેણે પોતાના ઇરાદા જાહેર કરી દીધા કે અગાઉ અરૂણાચલના નાગરિકોને પણ તેણે અલગ વિજ્ઞા આપ્યા હતાં.

ગાંધીજી પોતાના સર્વધર્મ સમભાવ અંગેના ઉચ્ચ વિચારોને લઈ વિશ્વ માનવ બની શક્યા. તેથી તેમની જન્મ જયંતિને ‘વિશ્વશાંતિ દિન’ તરીકે ઉજવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. ગાંધી સપ્તાહ દરમિયાન ફ્રાન્સમાં સોનાની પેન લાન્ય કરવામાં આવી જેની નીબ પર ગાંધીજીનો ફોટા અકિત કરવામાં આવ્યો છે. તો અમેરિકામાં એક ડોલરની ગાંધીજીના ફોટા વાળી ટિકીટ જારી કરવામાં આવી. વળી ઓબામાં એ પણ જો ગાંધીજી જીવતા હોત તો તેમની સાથે ભોજન કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હોત.

૪. ધાર્મિક શિક્ષણ અંગે ગાંધીજીના મંતવ્યો

ગાંધીજી કહે છે કે ‘ધાર્મિક શિક્ષણનો પાયો ધર્મના સર્વસ્પર્શી તત્ત્વાનું શિક્ષણ તથા હૃદયને તેમજ જીવનને શુદ્ધ કરનાર સત્ય અને અહિંસાના સદગુણોની તાલીમ હોવી જોઈએ. દુનિયાના મહાન ધર્મો એક બીજાથી ચાહે કેટલાય ભિન્ન હોય તો પણ મૂળભૂત બાબતમાં બિલકુલ એક છે કે અશુદ્ધ હૃદય વાળો પુરુષ કે સ્ત્રી ઇશ્વરનાં સિંહાસન

આગળ જઈ શકે નહિ એટલા માટે મૂળભૂત સદગુણોનું કડક પાલન આધ્યાત્મિકતાનો નક્કર પાયો બનવો જોઈએ.’

શાળાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણની જરૂરીયાત વિષે ગાંધીજી આવી પ્રબળ મત ધરાવતા હોવા છતાં વર્ધા યોજનામાંથી તેમણે ધાર્મિક શિક્ષણન ઇરાદાપૂર્વક બાદ રાખી તેમણે ધાર્મિક શિક્ષણનો સનૂળગો, છેદ ઉડાડી દીધો છે એમ કહેવું બરાબર નથી. તેમાંથી તેમણે આધ્યાત્મિક તાલીમના અર્થમાં ધાર્મિક શિક્ષણને નહિ પણ પ્રચલિત અર્થમાં સાંપ્રદાયિક ધર્મને તિલાંજલિ આપી છે. પોતાની કેળવણીની કિલસૂકીથી સાંપ્રદાયિક શિક્ષણને દૂર રાખવા માટે તેમની પાસે સંગિન કારણો હતા. બાળકોના ગ્રહણશીલ ચિત્તમાં સંક્રમિત દૃષ્ટિ કેળવવાનું વલણ રાખનાર સાંપ્રદાયિક શિક્ષણની હિંમાયત તેઓ કેવી રીતે કરી શકે? સાંપ્રદાયિકતાને કારણે બધા યુગોમાં તથા બધા દેશોમાં માનવજાતને વેઠવી પડેલી ભારે આપત્તિઓનો આપણે વિચાર કરીએ તો ગાંધીજીની નીતિના શાણપણ વિષે આપણે શંકા ઉઠાવવી ન જોઈએ. વળી, હિંદ પોતાની સમગ્ર પ્રજા ઉપર રાજ્યનો ધર્મ ઠોકી બેસાડનાર ધર્મ શાહી નથી. રાજ્ય પોતાનું બિનસાંપ્રદાયિક સ્વરૂપ શિથિલ કર્યા વિના શાળાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ કરી શકે નહીં.

ગાંધીજી કહે છે કે “રાજ્યનો કોઈ એક ધર્મ ન હોય તો ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું અશક્ય નહીં તો બહુ જ મુશ્કેલ થઈ જ પડે છે. કેમ કે એનો અર્થ એ થાય કે દરેક સંપ્રદાયને માટે એવા શિક્ષણની વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ. એવું શિક્ષણ સારામાં સારું તો ઘરમાં જ આપી શકાય. એ કલ્પી શકાય એવું છે કે જે ધાર્મિક સંપ્રદાયો પોતાના બાળકોને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા માંગતા હોય તેઓ ખાનગી રીતે એ શિક્ષણ આપે એવી સગવડ રાજ્યે કરી આપવી જોઈએ; માત્ર એવી કેળવણીનો ખર્ચ એ સંપ્રદાયોએ ઉઠાવવો જોઈએ.”

ગાંધીજીની દોરવણીને અનુસરીને જાકીર હુસેન સમિતીએ એવું ઠરાવ્યું કે વર્ધા યોજના હેઠળ સામાજિક અભ્યાસનો એક ઉદ્દેશ્ય દુનિયાના બધા ધર્મો માટે પરસ્પર આદર કેળવવાનો હોવો જોઈએ. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સમાજશાસ્ત્ર અને વર્તમાન ઘટનાઓના અભ્યાસક્રમોની સાથે જગતના ભિન્ન ધર્મોનો, મૂળસિદ્ધાંતોમાં એમની વચ્ચે કેવો મેળ છે તે બતાવવા માટે, કરેલો અભ્યાસ આ ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં મદદ રૂપ થશે. પ્રેમ, સત્ય અને ન્યાય, સહકાર મૂલક પૂરુષાર્થ, રાષ્ટ્રીય એકતા અને સાંસ્કૃતિક એકતા તથા મનુષ્ય માત્રની સમાનતા અને બિરાદરી પર ભાર મૂકવો, સર્વ પ્રકારની હિંસા અને છળકપટ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એ બતાવનારા પ્રસંગો ઇતિહાસ અને વર્તમાન જીવનમાંથી ખાસ વર્ણવી બતાવવાં.

આધ્યાત્મિક કેળવણી આપતાં ગાંધીજી ટોલ્સ્ટોય આશ્રમનાં બાળકોને ભજનો ગવડાવતાં તથા મોઢે કરાવતાં અને નીતિનાં પુસ્તકો વંચાવતા. એથી એમને સંતોષ થતો નહિ. માત્ર પુસ્તકોના જ્ઞાનથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અપાય નહિ. તેમના મતે ધર્મનું પાલન કરનારા શિક્ષકો જ ધર્મનું શિક્ષણ આપી શકે. શિક્ષકો એ તેમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સારા હૃદયના સંબંધો કેળવવા જોઈએ અને વર્ગખંડની બહાર તેમનો બધો સમય બાળકોના ચારિત્ર્ય ઘડતર માટે ફાળવવો જોઈએ.

ગાંધીજી કહે છે કે શાળાનું સમૂહજીવન વિદ્યાર્થીઓમાં ધાર્મિકતાની લાગણી કેળવવા માટેનું મહત્ત્વનું સાધન છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેના, વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થી વચ્ચેના સંબંધોમાં સર્વ સામાન્ય તત્ત્વાના આચરણ માટે આપને સોનેરી તક મળી રહે છે. આવી શાળા દીવાદાંડીરૂપ થઈ પડશે અને વિશાળ સમાજ પર તેની દૂરગામી અસર થશે. આવા આદર્શની સિદ્ધિને માટે દિવસની શાળા કરતાં છાત્રાલય શાળા વધારે ઉપકારક છે. કારણ કે તે વિદ્યાર્થીઓના સમગ્ર જીવનને આવરી લે છે. ગાંધીજીના આ વિચારને સાકાર કરવા એન.સી.ટી.એ પી.ટી.સી.માં કરજિયાત છાત્રાલયનો નિયમ બનાવ્યો હતો પરંતુ કેટલાક કમનસીબ બનાવોને લઈને ગુજરાત સરકાર છાત્રાલય નિવાસ મરજિયાત બનાવ્યો છે.

ગાંધીજીના મતાનુસાર જીવન તરફનું ધાર્મિક વલણ પેદા કરવા માટે શિક્ષકનો અંગત પ્રભાવ એ સૌથી મહત્ત્વનું સાધન છે એવા ગાંધીજીના મંતવ્યને સ્પેન્સ રિપોર્ટ પણ સમર્થન આપ્યું છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ‘જનો વિષય પરત્વે રસ તથા તે શીખવવાની ઇચ્છા ધાર્મિક શ્રદ્ધામાંથી ઉદભવતા હોય તે શિક્ષક સર્વાત્મ છે એ વિષે

ભાગ્યે જ શંકા ઊઠાવી શકાય.’ ગાંધીજી એક ડગલું આગળ વધીને કહે છે કે, શિક્ષક જો એવા વલણવાળો ન હોય તો પોતાના મિશનમાં તે અવશ્ય નિષ્ફળ નીવડવાનો કારણ કે બાળકનાં વલણો મુખ્યત્વે કરીને ‘સહાનુભૂતિ ભર્યા સંસર્ગ અને પ્રશંસાપાત્ર વ્યક્તિઓ તરફના સૂચનો ધ્વારા ઘડાય છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી સિધ્ધ કરી શકાય છે કે ગાંધીજીના ધર્મ વિષેના તથા શિક્ષણમાં તેના સ્થાન વિષેના વિચારો માનસશાસ્ત્રની વિચારણાના આધુનિક વલણોને અનુરૂપ છે. ધાર્મિક શિક્ષણના ચર્ચાસ્પદ સવાલ પ્રત્યે તેમની દ્રષ્ટિ અતિશય તાજગીભરી અને પ્રાણવાન છે તથા આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાને અનુરૂપ છે.

૫. ઉપસંહાર

આપણે સંકલ્પ કરીશું કે ...

૧. દેશને બિન સાંપ્રદાયિક અને અખંડ રાખીશું.
૨. આ દેશમાં કોઈ મુખ્ય નાગરિક નથી તેમ નથી કોઈ ગૌણ નાગરિક એવી સમજ વિકસાવીશું.
૩. ભારતનું રાજ્યબંધારણ એ સાર્વજનિક જીવનમાં બધાને લાગુ પાડનારો મહાગ્રંથ છે. નાગરિક સમાજ એને જ અનુસરશે.
૪. રાજ્યનો કોઈ સાંપ્રદાયિક ધર્મ નથી. તેને ફક્ત એક જ ધર્મ છે અને તે પ્રજા ધર્મ, એ વાત વારંવાર રાજ્યતંત્રને પહોંચાડીશું.
૫. પ્રાર્થના-પૂજા-ઉપાસના ઘરમાં થાય અને ધર્મ સ્થાનમાં એવી રીતે થાય કે જેથી એ કોઈને નડે નહીં.
૬. કોઈ પણ સરકારી કાર્યક્રમમાં ધાર્મિક વિધિ કે કોઈ સાંપ્રદાયિક પૂજા પ્રાર્થના નહીં હોય.
૭. ધર્મને નામે ચાલતી કોઈ સંસ્થાના કે સંગઠનને સરકારી મદદ ન મળે, ધાર્મિક રજાઓ ઓછી કરવામાં આવે તથા જાહેર રજાઓ પણ વિવેકપૂર્વક ગોઠવાય તેવો આગ્રહ રાખીશું.
૮. કટાકડા, ઢોલ-નગારા, લાઉડસ્પીકરો, પ્રદુષણકારી આતિશબાજીઓ જેવા ધોંધાટિયા ઉત્સવો અંકુશમાં રાખવા મથીશું.
૯. નવા ધર્મસ્થાનો ઊભા કરવા, બાંધવા માટે સરકારની પરવાનગી જરૂરી ગણાય એવો આગ્રહ રાખીશું.

આવતી કાલનું ભારત રમખાણ મુક્ત, ભ્રષ્ટાચાર મુક્ત, પ્રદુષણ મુક્ત અને હીન આચરણોથી મુક્ત બને એ આપણી અંતિમ મંજિલ છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. પંડ્યા, જયન્ત (સંપાદક) ‘નાગરિક સમાજની દિશામાં’. પ્રકાશક : ગુજરાત લોક સમિતિ, લાલદરવાજા, અમદાવાદ.
૨. પટેલ, મણીભાઈ શિવાભાઈ. ‘મહાત્મા ગાંધીની કેળવણીની ક્ષિલસૂક્ષ્ણ. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.
૩. પાગા, હુજરાત. ‘ભૂમિપુત્ર’, વડોદરા.
૪. રાવલ, ગોવિંદભાઈ. ‘ધર્મમીમાંસા.’ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
૫. શાહ, કાંતિ ‘હિંદ સ્વરાજ’-એક અધ્યયન’. યજ્ઞ પ્રકાશન